

בְּסֵתָאן אֶלְמֵעֲרִפָּה

גֵּן תְּבוּנַת הַלֵּב

הסדרה לדת, לפילוסופיה ולתרבות האסלאם

העורך הראשי:

פרופ' אבי אלקיים

חברי המערכת:

פרופ' בנימין אברהמוב

פרופ' מאיר מ' בר־אשר

פרופ' יוסף ינון־פנטון

בְּסֵתָאן אֶלְמַעְרִפָּה

גֵּן תְּבוּנַת הַלֵּב

מאת

אָבוּ אֶלְמַעְיִית אֶלְחָסִין בֶּן מִנְצוּר אֶלְחִלָּאג

המקור הערבי עם התרגום לעברית

תרגם מערבית לעברית,
כתב מבואות והוסיף ביאורים
אבי אלקיים

הוצאת אֶדְרָא, תל אביב

Abû al-Muġîth al-Ḥusayn bin Manṣûr al-Ḥallâj

Bustân al-Ma'rifa
Garden of Experiential Knowledge

A Critical Edition with Introduction, Commentary
and Modern Hebrew Translation

Avi Elqayam

עיצוב עטיפה: אבי אלקיים

ציור העטיפה: מיניאטורה פרסית של כמאל אלדין בהזאד (1450-1535)

מהדורה שנייה ומתוקנת

מסת"ב: 8-17-7773-965-978 ISBN:

© כל הזכויות שמורות להוצאת אֶדְרָא, תל אביב

אין לשכפל, להעתיק, לצלם, להקליט, לאחסן במאגר מידע,
לשדר או לקלוט בכל דרך או בכל אמצעי – אלקטרוני,
אופטי, מכני או אחר – כל חלק שהוא מהחומר שבספר זה.
שימוש מסחרי מכל סוג שהוא בחומר הכלול בספר זה אסור בהחלט,
אלא ברשות מפורשת מאת בית ההוצאה לאור שתינתן מראש ובכתב.

נדפס בישראל תשפ"ב – 2021

© Copyright 2021 by Idra Publishing

Idra Press <IdraPublisher@gmail.com>

<http://idra.org.il/>

סידור, עימוד, לוחות והדפסה: א. אורן הפקות דפוס בע"מ, 'שד' רוטשילד 109, תל אביב

قال الله تعالى:

كُنْتُ كَنْزًا خَفِيًّا فَأَحْبَبْتُ أَنْ أُعْرَفَ، نَخَلْتُ الْخَلْقَ
لِكَيْ أُعْرَفَ.

حديث قدسي

•

אָמַר הָאֱלֹהִים יִתְעַלֶּה:

הֵייתִי אוֹצָר גָּנוּז וְאֶהְבֵּתִי לְהִיּוֹת נוֹדָע, לִכֵּן בִּרְאִיתִי
אֶת הַבְּרִיּוֹת בְּדֵי שְׂאוֹדָע.

הַחֲדִית הַקְּדוּשָׁה

قَالَ النَّبِيُّ عَلَيْهِ السَّلَام:

مَنْ عَرَفَ نَفْسَهُ فَقَدْ عَرَفَ رَبَّهُ

حديث قدسي

•

אָמַר הַנָּבִיא עָלָיו הַשְּׁלֹום:

הַיּוֹדֵעַ אֶת עַצְמוֹ יוֹדֵעַ אֶת רַבּוֹנוֹ

הַחֲדִית הַקְּדוּשָׁה

לְבִי בְּחִלּוּלִים יִהְיֶה עַל יָדֶיךָ נַפְשִׁי הַשֵּׁיחַ עֹמֵר רֵיִים

ראש האחוזה הצופית השאֲדָלִית־יִשְׁרוּטִית בעכו העתיקה

שהסתלק מן העולם בדמי ימיו

תוכן עניינים

13	פתח דבר
27	שלמי תודה

שער ראשון אַקְדָמוֹת מְלִין

31	א. פְּתָאב אַלְמַעְרָפָה – היבטים פילולוגיים
31	א.1 האם חיבר אלחלאג את בְּסִתָּאן אַלְמַעְרָפָה?
33	א.2 על המבנה הספרותי של בְּסִתָּאן אַלְמַעְרָפָה
33	א.3 בין פְּתָאב אַלְטוֹאסִין ובין בְּסִתָּאן אַלְמַעְרָפָה
35	ב. המשמעויות של המושג 'אַלְמַעְרָפָה'
35	ב.1 במילונאות הקלסית
37	ב.2 במילונאות הצופית
40	ב.3 מבחינה תמטית
44	ב.4 מבחינה פנומנולוגית
47	ג. משולחנו של מתרגם
47	ג.1 תרגום המונח 'מַעְרָפָה'
52	ג.2 תרגום השמות הקדושים
53	ג.3 תרגום השירים – חריזה ומשקל
54	ג.4 שיטת התעתיק של העיצורים הערביים
	ד. בְּדִמְמָה דּוֹבְרַת הַדְּמָמָה: המשמעות המטפיזית, האפיסטמולוגית
55	והפסיכולוגית של 'אַלְמַעְרָפָה' לפי אלחלאג
55	ד.1 הולדת 'האדם המיסטי' באסלאם
62	ד.2 הולדת דיסציפלינה חדשה במחשבת האסלאם וגבולותיה

ה.	היבטים חדשים של בְּסִתָּאן אַלְמַעְרַפָּה לפי אלחלאג.	67
ה.1	לך דומיה תהילה	67
ה.2	התשוקה מעבר למעבר	73
ה.3	מעבר ל'מדע הישועי'.	80
ה.4	הבערות המלומדת	88
ה.5	דרך השלילה	94
ה.6	נתק תודעתי	100
ה.7	סובלנות דתית	103
ה.8	סוד ה'תִּחִיד'	115
ה.9	אָבְלִיס בכבלי הַיִּפְרִיס	135
	חתימה	146
ו.	השתקפות בְּסִתָּאן אַלְמַעְרַפָּה לאלחלאג בסוד שיח חכמי הצופים...	148
ו.1	בין אָבו אַלְקַאסִּם אַלְגַּנִּיד ובין אלחלאג	150
ו.2	בין אָבו עֵבַאס אַחְמַד אָבֵן עֵטַאא' ובין אלחלאג	153
ו.3	בין אָבו בֶּכֶר אַלְשַׁבְּלִי ובין אלחלאג	155
ו.4	בין אָבו בֶּכֶר אַלְכְּלַאבַאדִי ובין אלחלאג	157

שער שני

בְּסִתָּאן אַלְמַעְרַפָּה – גֵּן תְּבוּנַת הַלֵּב

תרגום מערבית לעברית של החיבור בְּסִתָּאן אַלְמַעְרַפָּה לאלחלאג	161
---	-----

שער שלישי

תְּבוּנַת הַלֵּב – מְבַחַר מְקוּרוֹת

סִפֵּר הַנִּיצוּצוֹת לָאָבו נָצֵר אַלְסַרְאָג	191
הַחֲכָרִית עִם שִׁיטָּתָם שֶׁל חֲכָמֵי הַצּוֹפִיּוֹת לָאָבו בֶּכֶר אַלְכְּלַאבַאדִי	209
הַאֲגָרָת עַל יַדֵּעַ הַצּוֹפִיּוֹת לָאָבו אַלְקַאסִּם אַלְקַשִּׁירִי	243
סִפֵּר גְּלוּי הַמִּכְסָּה לְעֵלִי אָבֵן עֵתְמָאן אַלְהַגְוִירִי	267

295	תַּחֲנוּת הַנוֹסְעִים אֶל הָאֱלֹהִים אָבוּ עֲבֹדָלָלָה אֶל־אֲנֻצָּאֲרִי אֱלֹהֵי־רֹוִי
301	הַמוֹשְׁבִים הָרוֹחֲנִיִּים הַיָּפִים אָבוּ אֶל־עֲבָאֵס אָבֵן אֶל־עֲרִיף
309	נספח: על המחברים והחיבורים בחלק השלישי
315	ביבליוגרפיה
	מפתחות
347	מפתח פסוקי הקראן
349	מפתח השמות
353	מפתח הנושאים

פתח דבר

מִנְצוֹר הַטּוֹה
שֶׁהִצְהִיר 'אֲנִי הָאֵמֶת'
טֹאטֵא אֲבֵק אֱלוֹהַּ
מִכָּל דֶּרֶךְ שֶׁצֶעֶד בָּהּ.

צֵלֶל בֵּימִס
הַעֲדֵר יִשׁוּתוֹ
וְזִכָּה בְּשִׁבְלִי וּבְשִׁבְלֶךָ
בְּזוֹ הַפְּנִינָה: 'אֲנִי הָאֵמֶת'.
גִּלְגַּל אֶלְדִּין רוּמִי

אֲנֵא אֶלְחֵק

הד קולו של הצלוב אלמעיִת אלחֶסֶן בֶּן מִנְצוֹר אלחֶלֶאג מטלטל את רוחי אָנָה וְאָנָה, מהדהד בלבי וקורע את נפשי. משורר טראגי זה, שספינת חייו נטרפה באוקיינוס שאין לו חופים, טובל קולמוסו בדם לבו, חֶלֶאג אֶלְאֶסְרָאר, משורר הסודות והשורשים, ליופי ולנשגב לבו ער, היודע להבין לב אדם, מהפכן חברתי, הלהוט להיטיב עם הזולת ולהקל את מצוקתם של קרבנות אלימות ודיכוי פוליטי, מורד נצחי, מרגיז הארץ מרעיש ממלכות, קדוש מעונה שהקריב את חייו על שיגעון אהבתו, שֶׁהִיד אֶלְחֵב, שפרם את בגדי גופו, חוט אחר חוט

1 *The Ruba'iyat of Jalal Al-Din Rumi Select translations into English Verse* by A.J. Arberry, 1949, p. 29; כל התרגומים בספר זה הם שלי אלא אם כן צוין אחרת. תרגום פסוקי הקראן על פי תרגומו מערבית של אורי רובין. ראו הקוראן: תרגום מערבית אורי רובין, מהדורה חדשה, מעודכנת ומורחבת, תל אביב תשע"ו.

עד-אין-שיר, ובקול דממה דקה קרא אל האין ונבקע, ואל היש ונתקע, ואל העולם ונרקע – **אַנא אלחַק**.

'לפעמים אפילו צירוף מילים חדש שאנו כותבים', מציין דויד גרוסמן, 'יוצר פתאום מין רשף בתודעה: כאילו שתי מילים שמעולם לא צורפו זו לזו, ושאיש לפנינו לא חשב לצרף, מצאו לפתע זו את זו וחוללו התרחבות מפתיעה של מחשבה ורגש'.² מהרהר אני בשתי מילים – **אַנא אלחַק**,³ המזכירות את המנטרה 'אני בְּרַהְמַן' (*Aham Brahman-Asmi*) באסכולה של אַדְוַייטָה וַדְאָנְטָה,⁴ שתי מילים שמהדהדות בחדרי לבי לילה ויום, שתי מילים שמעולם לא צורפו זו לזו,⁵ מצאו בפתע פתאום זו את זו בפי אלחֶלְאֵג, ברגע נדיר אחד של היפעמות, בשיר חדש סָעֵר על הפיכתו לאלוה, ויצרו רשף בתודעתי של אימה, יראה, גילה ורעדה, והביאו לפליאה, לתחייה ולהתרחבות מפתיעה של מחשבה ורגש בשאלת הזהות בין אלוהים ואדם.

אַנא אלחַק, בשתי מילים פח יקוש טמן לעצמו המשורר, אף כי לא בגללן הואשם בבית המשפט בכפירה ונדון לצליבה.⁶ שתי מילים שהניעו את אמות הספים של השמרנים בדת האסלאם לדורותיהם, זעזעו גם את 'שיח' אלאסְלָאם' תקי אלֶדִין אַחְמַד אָבֵן תִּמְיַה (1263-1328) מהאסכולה הסלֶפִית, שהיה מגדולי הפוסקים שקמו בעולם האסלאם. הוא לא אבה לקבל אפילו את הפרשנות המתונה לקריאת ההיפעמות של אֶלְחֶלְאֵג ולנטות חסד להצעתו של גֶלְאֵל אלֶדִין רומִי (1207-1273), המשורר בן האלמוות, שביאר כי **אַנא אלחַק** לא היו מילותיו של אֶלְחֶלְאֵג עצמו אלא של אלקָה ששם בפי אֶלְחֶלְאֵג, שאלָה שוכן באדם

2 דויד גרוסמן, 'תיקון זעיר לצרימה הכללית', הארץ, יום חמישי 29.10.20.

3 על המשמעות של השם הקדוש **אלחַק** בפי הצופים ואצל אלחֶלְאֵג ועל הצירוף **אַנא אלחַק** ראו Louis Massignon, *Hallāj: Mystic and Martyr*, Translated edited, and abridged by Herbert Masson, Princeton University Press, 1982, pp. 64-71; 112-114.

4 על השוואה זו בין אלחֶלְאֵג להינדואיזם ראו Stéphane Ruspali, *Le livre "Tāwasin"* de Hallāj: introduction, traduction annotée et édition critique du texte arabe avec le commentaire de Ruzbehan suivi du Jardin de la connaissance, Beyrouth: Dar Albouraq, 2007, pp. 65-66.

5 הצירוף **אַנא אלחַק** בתולדות הצופיות מופיע לראשונה, כפי שהעיר על כך לראשונה קרל ארנסט, אצל אָבֵן יִזִיד טַיִיפֹור אלבֶּטְטָאמִי (804-874). אך אצל אלבֶּטְטָאמִי אין מדובר בקריאת היפעמות אלא בדיאלוג שבינו ובין אלוהיו, בדברי האלוה אליו. על כך ראו Carl W. Ernst, *Words of Ecstasy in Sufism*, Kuala Lumpur: S. Abdul Majeed, 1994, pp. 43-44.

6 טעות נפוצה היא גם בין חוקרים כאילו אלחֶלְאֵג נדון לצליבה בגלל קריאת ההיפעמות **אַנא אלחַק**, שכן בכתב האישום שבגינו הוצא להורג בצליבה לא מופיע אישום זה.

ודובר מגרוננו.⁷ ייקוב הדין את ההר. חלף זאת פסק אבן תימיה בגאון נטול חמלה וחסד כי שתי המילים הללו, המסולאות בפז, הן דברי כפירה בעיקר. וכה כתב:

وَمَنْ قَالَ: إِنَّ اللَّهَ نَطَقَ عَلَى لِسَانِ
الْحَلَّاجِ وَأَنَّ الْكَلَامَ الْمَسْمُوعَ مِنْ
الْحَلَّاجِ كَانَ كَلَامَ اللَّهِ وَكَانَ اللَّهُ هُوَ
الْقَائِلُ عَلَى لِسَانِهِ: «أَنَا اللَّهُ» فَهُوَ كَافِرٌ
بِاتِّفَاقِ الْمُسْلِمِينَ؛ فَإِنَّ اللَّهَ لَا يَحِلُّ
فِي الْبَشَرِ وَلَا تَكَلَّمَ عَلَى لِسَانِ بَشَرٍ
وَلَكِنْ يُرْسِلُ الرُّسُلَ بِكَلَامِهِ فَيَقُولُونَ
عَلَيْهِ مَا أَمَرَهُمْ بِبَلَاغِهِ فَيَقُولُ عَلَى
أَلْسِنَةِ الرُّسُلِ مَا أَمَرَهُمْ.⁸

מי שאומר שאללה דבר באמצעות לשונו
של אלחלאג שהמלים שנשמעו מאלחלאג
היו מלותיו של אללה ושאלה הוא אשר
באמצעות לשונו אמר: 'אנא אללה' הרי זה
כופר. קיימת אחדות דעים בין המסלמים על
כך. שהרי אללה אינו שוכן בבני אדם ואינו
דובר בלשונם של בני אדם אלא שולח את
השליחים עם מלותיו. והם אומרים מטעמו
מה שצוה עליהם למסור, וכך הוא אומר
באמצעות לשונותיהם של השליחים את
מה שצוה עליהם לומר.

גן תבונת הלב' – מבנה הספר

בספרי זה אתהלך בשבילי בסתאן אלמערהפה, עצי פרי שנטע אלחלאג על
פלגי מים, אטעם מפרות הבוסתן השתולים בו, אציע אופני התבוננות חדשים

7 פיה מא פיה, בעריכת ב' פורונופר, טהרן: אמיר כביר 1969, עמ' 193. תרגום לאנגלית
Discourses of Rumi (Or Fihī Ma Fihī), trans. A. J. Arberry, Routledge Curzon
Annemarie 2009, pp. 348-349. על פרשנויותיו השונות של רומי לאנא אלחק ראו
Schimmel, *The Triumphal Sun: A Study of the Works of Jalāloddin Rumi*, Albany,
NY: State University of New York Press, 1993, pp. 198-210; *ibid*, *Rumi's World:
The Life and Works of the Greatest Sufi Poet*, Boston, Mass: Shambhala, 2001,
pp. 132-137.

8 מגמוע פתאוא אבן תימיה, מהדורת מצטפא עבד אלקאדר עטא, ביירות: דאר אלכתב
אלעלמיה, 2000, חלק ראשון, עמ' 250. על יחסו המורכב של אבן תימיה לאלחלאג ראו
Yahya Michot, 'Ibn Taymiyya's Commentary on the Creed of al-Hallāj', in: A.
Shihadeh (ed.), *Sufism and Theology*, Edinburgh: Edinburgh University Press,
Arjan Post, 'A Glimpse of Sufism from the Circle of Ibn Taymiyya', *Journal of Sufi Studies* 5 (2016), pp. 156-187.

למסתורין של **בְּסֵתָאן אֶלְמַעְרַפָּה**, התפצלויותיו והסתעפויותיו, המחוללים בלב הקוראים שינוי ותמורה ומרחיבים השגותיהם כמרחבי ים. זוהר אעשה למילותיו, אשר כל אחת ואחת מהן משולה לטיפת טל שנשאבה מאוקיינוס האחדות. שלושה שערים אפתח לסודות הבוסתן, כמחט בסדקית, ואלו הם:

בשער הראשון העליתי אקדמות מילין לחיבור **בְּסֵתָאן אֶלְמַעְרַפָּה** לאלחלאג מבחינה פילולוגית-היסטורית ולהציע פרשנות קונטקסטואלית, תלוית הקשר פוליטי, דתי ותרבותי, כדי 'להציל' את מובנותו של הטקסט ולצמצם את רמת המעורפלות שלו. מדובר בספר דקיק, מועט המחזיק את המרובה, המכיל תמצית עזה של ידע ומהות על המטפיזיקה, האפיסטמולוגיה והפסיכולוגיה של '**אֶלְמַעְרַפָּה**' – תבונה חדשה נשגבת. רעיונותיו, כסף צרוף 'טהרר', כתובים באופן בהיר ובדרך מעורפלת. קריאתו החוזרת והנשנית, כמו הקריאה בספר הדאז, **ספר הדרך והסגולה** של לאז דוזה, דורשת מאמץ מחשבתי ונפשי רב, מקיצה את הקוראים מתרדמתם, מאירה את הנקודה הפנימית בלבם ומחוללת בהם שינוי ותמורה, עד כי נהפך לבם ונתפַּעַם רוחם.

בשער השני אני פורש תרגום מערבית קלסית לעברית בת־זמננו של החיבור **בְּסֵתָאן אֶלְמַעְרַפָּה**, שקראתיו בלשון הקודש בשם **גן תבונת הלב**, וחילקתיו בעקבות לואי מסיניון לעשרים ושישה מאמרות.

בשער השלישי אני מציע תרגום לעברית של מבחר מקורות על 'תבונת הלב' באֶסְפּוֹת של חכמי הצופים בני דורו של אלחלאג, גם בדור שאחריו, המלמדים היבטים שונים על 'תבונת הלב',⁹ ואלו הם: אָבו נֶצַר אֶלְסַרְאֶג, **כְּתָאב אֶלְמַע פִּי אֶלְתַּצְוָה** ('סֵפֶר הַנִּיצוּצוֹת');¹⁰ אָבו בְּכַר אֶלְפִּלְאֶבְאִי, **כְּתָאב אֶלְתַּעְרַף לְמִדְהַב אֶהֱל אֶלְתַּצְוָה** ('הַהֲפָרוֹת עִם שִׁטָּתָם שֶׁל חֲכָמֵי הַצּוּפִיּוֹת');¹¹ אָבו אֶלְקַאסַּס אֶלְקַשְׁיָרִי,

9 בבחירת הטקסטים של מורים רוחניים אלו על תבונת הלב נעזרתי במהדורתו של John Renard, *Knowledge of God in Classical Sufism: Foundations of Islamic Mystical Theology*, Mahwah (N.J.): Paulist Press 2004; רנרד משום מה לא הביא במבחר שלו לתבונת הלב את חיבורו של אלחלאג **בְּסֵתָאן אֶלְמַעְרַפָּה** אף על פי שהוא מתייחס אליו במבוא שלו. קובץ מקורות צופיים מתורגמים לעברית על 'דייעה' (עֵלֶם) ו'הכרה' (מַעְרַפָּה) ראו שרה סבירי, **הסופים אנתולוגיה**, תל אביב 2008, עמ' 467-485. האנתולוגיה של סבירי יצאה לאור גם בשפה הערבית בביירות. ראו *الصوفية في الاسلام: (أنتولوجيا)*, جمع، تقديم وتعليق: ساره سوري، تحرير، ترجمة، وتحضير المخطوط: نبيه بشير، بيروت: منشورات الجمل، 2016.

10 אָבו נֶצַר אֶלְסַרְאֶג, **כְּתָאב אֶלְמַע פִּי אֶלְתַּצְוָה**, מהדורת ריינולד ניקולסון, לייזן: בריל 1914. תרגום לגרמנית Richard Gramlich, *Schlaglichter fiber das Sufitum*, Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 1990.

11 אָבו בְּכַר אֶלְפִּלְאֶבְאִי, **כְּתָאב אֶלְתַּעְרַף לְמִדְהַב אֶהֱל אֶלְתַּצְוָה**, מהדורת מחמוד אַמִּין אלְנַוְאִי,

אלִרְסָאלָה פִּי עֵלָם אֶלְתַּצְוָה ('הָאֲגָרָת עַל יָדָע הַצּוּפִיּוֹת')¹²; עָלִי אֲבָן עֶתְמָאן אֶלְהָגְוִיר, כְּשֶׁף אֶלְמַחְגֹּב ('גִּלּוֹי הַמְּכֶסֶה')¹³; עֲבַדְאִלָּה אֶלְאַנְצָאֲרִי אֶלְהָרִי, כְּתָאב מִנְאִזֵּל אֶלְסָאֲאָרִין ('תַּחֲנוּנוֹת הַנוֹסְעִים אֶל הָאֱלֹהִים')¹⁴; אֲבו אֶלְעִבָּאס אֲבָן אֶלְעִירָה, מַחְאֲסֵן אֶלְמִגְאָלֵס ('הַמוֹשְׁבִים הָרוֹחֲנִיִּים הַיְּפִים')¹⁵.

כל הזמנים הם אספקלריה של האלוה¹⁶

את השיח על 'תבונת הלב' אני פורש במהדורה דו־לשונית, ערבית לצד עברית. הנוסח הערבי אינו מכוון רק ליהודים יודעי שפת ערב אלא בעיקר למוסלמים, כדי לעוררם אל תורת הסוד במורשתם ולהצילים מדלדולה של הרוח בתרבותם. יודע אני מתוך שיחות רבות שקיימתי עם סטודנטיות וסטודנטים מוסלמים, חילוניים מסורתיים ודתיים כאחד, כי רובם ככולם אינם צמאי דעת ותבונה לרדת לעומקה של המחשבה הצופית. רק אחד מעיר ושניים ממשפחה מבין המוסלמים, נער יספרם, הולכים בדרך הצופית או יש להם עניין להרחיב את אופקי עולמם באוקיינוס ללא חופים של המחשבה הצופית.

- קהיר: מִתְּכַתְּבַת אֶלְכְּלִיָּאָת אֶלְאַחְרִיָּה 1969. תרגום לאנגלית A. J. Arberry, *The Doctrine of the Sufis*, Cambridge: Cambridge University Press, 1935, reprinted 1978.
- 12 אֲבו אֶלְקָאָסִם אֶלְקֶשֶׁרִי, אֶלְרִסָּלָה פִּי עֵלָם אֶלְתַּצְוָה, ביירות: דָּאָר אֶלְכְּתָב אֶלְעִלְמִיָּה 1998. תרגום לאנגלית: Abu 'l- Qāsim Al-Qushayrī's, *Epistle on Sufism: Al-Risala Al-Qushayriyya Fi 'ilm Al-Tasawwuf*. Trans. Alexander D. Knysh and Muhammad Eissa Richard Gramlich, *Das Sendschreiben* לגרמנית; Reading (U.K.): Garnet, 2007.
- 13 עָלִי אֲבָן עֶתְמָאן אֶלְהָגְוִיר, כְּשֶׁף אֶלְמַחְגֹּב, תרגמה מפרסית לערבית אֶסְעָאד עֲבַד אֶלְהָאֲדִי קַנְדִּיל, שְׁנֵי כִרְכִּים, קהיר 2007. חיבורו של אֶסְרָאָג נֶתְחַבֵּר בִּשְׁפָה הַפֶּרְסִית. ראו *Kashf al-Qushayris Qushayris fiber das Sufitum*, Wiesbaden: Franz Steiner Verlag, 1989.
- 14 עֲבַדְאִלָּה אֶלְאַנְצָאֲרִי אֶלְהָרִי, כְּתָאב מִנְאִזֵּל אֶלְסָאֲאָרִין, Edited and translated by S. de Beaurecueil. Cairo: Institut Francais d'Archaeologie Orientale, 1962.
- 15 אֲבו אֶלְעִבָּאס אֲבָן אֶלְעִירָה אֶלְאַנְדִּלְסִי, מַחְאֲסֵן אֶלְמִגְאָלֵס, מהדורת אֶסֶן פֶּלְסִיּוֹס פֶּרִיז 1933; Ibn al-'Arif. *Mahāsin al-Majālis*, Critical edition of Arabic text with translation by Miguel Asin Palacios (in French translation of his Spanish). Paris: Librairie Orientaliste Paul Geuthner, 1933. Arabic ms. text and English translation by William Elliott and Adnan K. Abdulla. London: Averbury Publishing Co., 1980.
- 16 Adda Bentounès and Khaled Bentounès *Le Chœur des prophètes. Enseignements soufis du cheikh 'Adda Bentounès*, Paris: Albin Michel, 1999, p. 158

א. צופיזם ומודרניזם

כששאלתי פעם בכיתה 'מיהו צופי?'¹⁷ השיבה לי סטודנטית מוסלמית כי הכוונה ל'מכשף כפרי'. דימוי ערוב זה של הצופי בעיני המוסלמים¹⁸ הוא בעיקרו תולדה של שקיעתם של האחוות הצופיות ברחבי המזרח התיכון בראשית העת החדשה והליכתם מדחי אל דחי.¹⁹ לא ייפלא כי לועגים לדמותו של הצופי ומלגלים עליו ברומן הערבי המודרני.²⁰ למשל, הסופר המצרי, חתן פרס נובל, נג'יב מחפוט (1911-2006) חושף בנובלה שלו **חַפְאִיָּה בְּלֵא בְּדֵאִיָּה וְלֹא נְהֵאִיָּה** ('ספור ללא התחלה וללא סוף') את התנהגותם השלילית של השיחים הצופיים.²¹ כך גם טה חסין (1889-1973), אחד מענקי הרוח של התרבות הערבית המודרנית, היסטוריון, סופר ומבקר מצרי, מותח ביקורת נוקבת בחיבורו **אַלְאִיָּאם (הַיָּמִים)** על דמותם של השיחים הצופיים במצרים. וכה כתב:

- 17 המשמעות של השם 'צופי' היא חמקמקה. ראו Victor Danner, 'The Necessity for the Rise of the Term Sūfi', *Studies in Comparative Religion* 6.2 (1973), pp. 71-77.
- 18 אך לא רק בעיני המוסלמים. על הדימוי של הצופים כקנאים פנאטיים בעיני האירופים ראו Jean-Louis Triaud, *La légende noire de la Sanūsīyya. Une confrérie musulmanes Saharienne sous le regard français 1840-1930*, Editions de la Maison des sciences de l'homme: Paris, 1995.
- 19 ערין סלאמה-קודסי, 'עלייתן של האחוות הצופיות', בתוך: **האסלאם: היסטוריה, דת ותרבות**, בעריכת מאיר מ' בר-אשר ומאיר חטינה, ירושלים תשע"ח, עמ' 496-498; דבריה בעקבות חוה לצרוס-יפה, 'חסידות ומיסטיקה', בתוך: **פרקים בתולדות הערבים והאסלאם**, ירושלים 1967, עמ' 327, 330. מכאן עולים דברים המורים על ירידת הצופיות וניווה מאז המאה השלוש-עשרה ואילך, כלומר על הלימה בין מיסודן של האחוות הצופיות ובין ירידת קרנן, כאשר הפכו לממוסדות יותר, ובעלות תורות ואפיונים גמישים פחות, וכמעט בלתי ניתנים לשינוי. על כך ראו Elizabeth Sirriyeh, *Sufis and Anti-Sufis: The Defence, Rethinking and Rejection of Sufism in the Modern World*, 2016, pp. 140-172.
- Itzhak Weismann, 'Sufi Brotherhoods in Syria and Israel: A Contemporary Overview', *History of Religions* 43 (2004), pp. 303-318.
- 19 המודרנית', בתוך: **האסלאם: היסטוריה, דת ותרבות**, בעריכת מאיר מ' בר-אשר ומאיר חטינה, ירושלים תשע"ח, עמ' 653-670. על הצופיות הפלסטינית ראו מחקריהם של תלמידיהם חבירי חאלד אבו ראס, שיח מחמד האשם אלבעדאדי (מ' 1415/1995): **אישיותו המיסטית ומשנתו הצופית**, עבודת דוקטור, אוניברסיטת בראילן תשע"ז; עיסאם חטיב, **המסדרים הצופים של 'טריקה הקאדרייה' בגליל – דביקות במורשת או התרחקות ממנה?**, עבודת גמר, האוניברסיטה העברית 2013. עוד ראו זאב בן אריה ועסאן מנאסרה, **אור על גבי אור: מסע בעקבות הצופים**, ענבר 2006.
- 20 נעמה בן עמי, **הצופי המודרני: דמות הצופי ברומן הערבי המודרני – היבטים סוציו-תרבותיים**, צרעה 2015.
- 21 נג'יב מחפוט, **חַפְאִיָּה בְּלֵא בְּדֵאִיָּה וְלֹא נְהֵאִיָּה**, קהיר: מכתבת מצר 1971.

יותר מכל האנשים תיעבה את השיח [הצופי] אמו של הנער. היא היתה מתמרמרת על ביקוריו ושונאת אותם ומואסת בנוכחותו. היא נתנה מה שנתנה והכינה מה שהכינה מתוך שנאה וסלידה, ורק בקושי ובמאמץ רב היתה נוצרת את לשונה. כי ביקוריו של השיח היו מכבידים על משפחה זו, שאמנם חייתה בלי דוחק, אך בכל זאת לא היתה עשירה. כל ביקור של השיח היה מצריך כמויות גדולות של חיטה, של חמאת-כבשים ודבש וכיוצא באלה, והיה מחייב את בעלי-הבית ללוות כסף כדי לקנות את הכבשים והעזים שאי-אפשר בלעדיהם. ובכל פעם שהשיח היה מכתב את המשפחה בביקורו הקצר, לא היה עוזב למחרת היום מבלי ליטול עמו איזה דבר שמצא חן בעיניו, פעם שטיח פעם סודר מצמר קשמיר ופעם אחרת דבר אחר כיצא באלה. ביקוריו של השיח היו דבר שהמשפחה השתוקקה אליו ורצתה בו בחשק רב, מפני שהם היו מאפשרים לה להתפאר ולשאת את ראשה, ולעמוד בכבוד מול פניהם של אנשים אחרים השווים לה במעמדם. אך הם היו גם דבר שהמשפחה שָׁנְאָה שָׁנְאָה עוזה, מפני שהם היו מטיילים עליה הוצאות גדולות בכסף ובטרדה. הם היו רעה שאי-אפשר בלעדיה, שנתקדשה על-ידי המנהג וענתה לתשוקה אנושית.²²

לעומת זאת, יצחק ויסמן יצא חוצץ נגד הפרדיגמה של שקיעת הצופיות במודרניזם וטען כי חוקרים רבים החלו להטיל ספק בעצם הקביעה שהצופיות שוקעת, ומחקרים אנתרופולוגיים הוכיחו שוב ושוב שרבים מהשיחים הצופים היונקים ממסורות רפורמיות משכילים להתאים את עצמם לסביבה המודרנית, ולנצל את הכלים ואת ההזדמנויות שהמודרניות מעמידה לרשותם. אמנם תחת מכבש המודרניות איבדו האחוזות הצופיות את מעמדם המוביל באסלאם, אך עם זאת הן עברו תהליך של מודרניזציה וחלו בהן תמורות חסרות תקדים.²³

22 טה חוסין והתחדשותה של מצרים, מבחר קטעים מכתביו, ערך ותרגם עמנואל קופלביץ, ירושלים תשס"א, עמ' 319. טה חוסין, **אלאיאם**, חיפה: דאר אלתאחד אלטעוניה ללטבאעה ואלנשר, 1961, כרך א, עמ' 65-66. עוד ראו M.D. Gisenan, 'Some factors in the decline of Sufi orders in Modern Egypt', *The Muslim World* 57 (1967), pp. 11-18.

23 ויסמן, 'אחוות צופיות בתקופה המודרנית', עמ' 659-661. על המפגש בין צופים למודרניזם ראו בילקוט המאמרים *Sufism and the 'Modern' in Islam*, edited by Martin van Bruinessen and Julia Day Howell, New York: I.B. Tauris, 2007. על הצופיות במערב ראו Michel Chodkiewicz, 'Le Sufisme au XXe siècle', in *Les Voies d'Allah, les orders mystiques dans le monde musulman des origins à aujourd'hui*, edited by

ב. צופיזם ופונדמנטליזם

ואולם, גם לאסלאם הפונדמנטליסטי יש השפעה רבה על ירידת קרנה של הדרך הצופית בעולמם הדתי-הרוחני של המוסלמים הסונים החיים במדינת ישראל.²⁴ ומעשה שהיה כך היה. מורי וחברי לדרך הצופית השיח עמר רייס עליו השלום (1958-2018) הסתלק מן העולם בדמי ימיו. הוא עמד בראש האחוה הצופית השאִלִית-יִשְׁרוּטִית בעכו העתיקה,²⁵ היה אחראי גם לזִאָוִיָה של האחוה בתרשיחא ושימש בתפקיד 'מְתוֹלֵ' – מנהל ההקדשים של האחוה בישראל, מטעם ראשות האחוה בעמאן, ירדן. רייס היה פעיל מרכזי גם בדרך אברהם – הדרך הצופית הישראלית²⁶ וממקימי פורום הדיאלוג בין 'דרך אברהם' לבין אחוות צופיות

Alexandre Popovic and G. Veinstein, Paris: Fayard, 1996, pp. 532-543; Constant Hamès, 'Situation présente et perspectives d'avenir', in *Les Voies d'Allah*, pp. 521-531; Eric Geoffroy, 'L'attraction du soufisme', in *Histoire de l'islam et des musulmans en France, du Moyen Âge à nos jours*, edited by M. Arkoun, Paris, 2006, pp. 827-836; Idem, *Introduction to Sufism: The Inner Path of Islam*, Trans. Roger Gaetani Bloomington, Ind: World Wisdom, 2010, pp. 194-202. M. Hermansen, 'Hybrid Identity Formations in Muslim America: The Case of American Sufi Movements', *The Muslim World* 90 (2000), pp. 158-197; Herman L. Beck, 'The Contested State of Sufism in Islamic Modernism: The Case of the Muhammadiyah Movement in Twentieth-Century Indonesia', *Jouran of Sufi Studies* 3 (2014), pp. 183-219.

24 על היחס בין פונדמנטליזם לצופיזם בעת החדשה ראו Itzhak Weisman, 'Modernity from Wuthun: Islamic Fundmentalism and Sufism', in *Sufis and Salafis in the Contemporary Age*, edited by Lloyd Ridgeon, London: Bloomsbury, 2016, pp. 9-32.

25 על ייחודה של אחוה זו בעכו העתיקה עמד זאב בן-אריה, "זאוויה": סיפורו של מסדר סופי שאזליה ישרוטיה בישראל, ערך אלי שילר, ירושלים 2011. מחקר מקיף על האחוה הצופית השאִלִית-יִשְׁרוּטִית בעכו, יפו ועמאן ראו Linda Marianne Sijbrand, *The Social Role of Spiritual Communication Authority as a Relationship between Shaykh and Follower in the Contemporary Tariqa Shadhuliyya-Yashrutiyya in Amman, Acre and Jaffa*, PhD diss., Exeter University, 2014. מן הראוי להעיר כי דמות דיוקנו של השיח עמר רייס עליו השלום ומפעלו המנהיגותי והרוחני המפורט במחקר מקיף זה לוקים בחסר. לעומת זאת, ציור מאוזן יותר של דמותו נמצא בספרו החדש של זאב בן אריה, שניים שהם אחד: הסיפור של עומר רייס והזאוויה בעכו, יפו 2021. בחיבור זה משרטט המחבר ביד אמן את דמותו של עמר רייס ומפעלותיו.

26 על קבוצת 'דרך אברהם – הדרך הצופית הישראלית' ראו Itzhak Weismann, 'Sufi Brotherhoods in Syria and Israel: A Contemporary Overview', *History of Religions* 43 (2004), pp. 303-318; Yafia Katherine Randall, *Sufism and Jewish-Muslim Relations The Derekh Avraham Order in Israel*, New York: Routledge, 2016. תרגום לעברית של מחקר זה ראו יפיע קתרין רנדל, צופיות ויחסי יהודים-מוסלמים:

מוסלמיות מלבדה במזרח התיכון. כאשר ביקשתי בשם 'דרך אברהם' לערוך אזכרה במלאת שנה להסתלקותו בעיר עכו לא היו מוכנים פקידי עיריית עכו, בלחץ מכובדי העיר המוסלמים, להקצות לי אולם כדי לערוך בו ערב זיכרון לכבודו של איש אשכולות זה, בטענה שהדרך הצופית היא 'בְּדֵעָה סִיאַה' – דהיינו 'חידוש מגונה' בדת. רוצה לומר, כל אמונה או מנהג שאין לו תקדים או סימוכין בימי חייו של הנביא מִחְמַד הוא 'בְּדֵעָה סִיאַה' – חידוש רע או פסול.²⁷

נימוק שכזה עורר בי תמיהה, פליאה והשתוממות, כאילו דבר לא השתנה מאז חיבורו הפולמוסי של איש הדת עֲבַד אֶלְחֶמָאן אֶבְן אֶלְגֻזִי (1126-1200) בימי הביניים נגד הצופים, המוכתר בשם תִּלְפִּיס אֶבְלִיס ('תעתועי אֶבְלִיס'),²⁸ ועד שנות העשרים של המאה העשרים ואחת.²⁹ בחיבור זה טען אֶבְן אֶלְגֻזִי,

דרך אברהם הדרך הצופית הישראלית, תרגם לעברית נעם רחמילביץ', עריכה מדעית אבי אלקיים, תל אביב 2021.

27 על משמעותו של המונח 'בְּדֵעָה' ראו: J. Robson, "Bid'a", *Encyclopaedia of Islam*, 2nd edition; Salman Abdul Quayyum, Ziaul Huq Qutubuddin, and Muhammad Alamgir, *The Concept of Bid'ah in Islam: In the Light of the Qur'an and Sunnah*, Kuala Lumpur [Malaysia]: A.S. Noordeen, 2009; הערעור על הַבְּדֵעָה עלול לנבוע גם מדחיית הצופיות אל מחוץ לגדרות הסנה. למשל, אצל השיעים-אסמאעיליים, במיוחד בחיבורים בני המאה העשירית, אוצר החיבורים שעסקו בבריאה בבחינת חידוש נסבו על הטיות השורש بَدَعَ ('בדע', המציא/גילה/יצר דבר חדש), וראו לעניין זה, Paul E. Walker, 'The Ismaili Vocabulary of Creation', *Studia Islamica*, 40 (1974), pp. 75-85, Esp. p. 82: 'The verb abda'a means precisely this. It is the radical coming-to-be of being from what is not-being. Its verbal noun is the First Cause and as such is an innovation rather than a beginning, for beginning implies ending. Al-Ibdā' is an eternal, timeless existenciation (to use Corbin term). God consequently is called al-Mubdi' (The Innovator), and the innovated (mubda') is being i.e. "all being at once"; מבלי להיכנס לעניין המשמעות המילולית הדייקנית של 'בְּדֵעָה סִיאַה' השימוש דווקא בַּבְּדֵעָה, מילה ששימשה לא מעט בכתבים שיעים אסמאעיליים וכן אצל הדרוזים בהשפעת הראשונים – לציון דרכם של הצופים – היא אולי ניסיון לדחוק את הצופים מעבר לגדרות הסנה. שהרי בקרב הסונים האורתודוקסים גם השיעה (וודאי השיעה-אסמאעליה) והדרוזים הם 'בְּדֵעָה סִיאַה'.

28 שמו של השטן, כנראה קיצור מהשם 'דִּיבְלוּס' – διάβολος ראו A.J. Wansinck, and L. Gardet, "Iblīs", *Encyclopaedia of Islam*, 2nd edition; על מקורות אפשריים נוספים לשם אֶבְלִיס ראו Juan Pedro Monferrer-Sala, 'One more time on the Arabized nominal form Iblīs', *Studia Orientalia*, 112 (2012), pp. 55-70. על יצירתו ההומוריסטית של אֶבְן אֶלְגֻזִי ראו גבריאל מ' רוזנבאום, חוכמה וטיפשות אצל אֶבְן אֶלְגֻזִי, עבודת תזה לתואר שני, אוניברסיטת תל אביב 1986. על תפיסת האהבה של אֶבְן אֶלְגֻזִי ראו אביבית כהן, בין "גן האוהבים" ל"גינה האהבה הגשמית": עיונים בתיאורית האהבה של אֶבְן אֶלְגֻזִי בהשוואה לתיאורית האהבה של אֶבְן אֶלְגֻזִי, עבודת תזה לתואר שני, אוניברסיטת בר-אילן 2010.

29 האשמתם של הצופים ב'בְּדֵעָה' אינה תופעה מודרנית אלא עלתה כבר בפולמוסים נגדם

בפרקים העשירי והאחד עשר של ספרו, כי פולחניהם של הצופים הם 'בדעה' – חידוש מגונה בדת. אלהאג, דרך אגב, זוכה לקבל בספר זה מקום של כבוד בין הכופרים הגדולים. וכה כתב אבן אלג'זי:

היו מהצופים שרעב קיצוני גרם להם להזיות נפסדות, והם טענו שהם אוהבים את האמת ולשגות באהבתו. כאלו הם דמינו את דמותו של האלוה בצורה יפהפיה,³¹ והתאהבו בה עד טרוף. ילדו היו בין הכפירה והחידוש המגנה.

ואז התפזלו נתיבותיהם של אחדים מהם ואמונותיהם השחתו. חלקם אמצו את תורת האינקרנציה וחלקם את האחד המיסטי, והשטן המשיך לחבט בהם בחידושים מגנים, עד שהפכו את החידושים להליכות חיים.

وَمِنْهُمْ مَنْ خَرَجَ بِهِ الْجُوعُ إِلَى الْخِيَالَاتِ
الْفَاسِدَةِ فَادَّعَى عَشَقَ الْحَقِّ وَالْهِمَّانَ
فِيهِ، كَانَهُمْ تَخِيلُوا شَخْصًا مُسْتَحْسَنَ
الصُّورَةِ فَهَامُوا بِهِ، وَهَوَّلَاءَ بَيْنَ الْكُفْرِ
وَالْبِدْعَةِ.

ثُمَّ تَشَعَّبَ بِأَقْوَامٍ مِنْهُمْ الطُّرُقُ، فَفَسَدَتْ
عَقَائِدُهُمْ. فَمِنْهُمْ مَنْ قَالَ بِالْحُلُولِ، وَمِنْهُمْ
مَنْ قَالَ بِالْإِتِّحَادِ. وَمَا زَالَ إِبْلِيسُ
يَخْطِئُهُمْ بِفَنُونِ الْبِدْعِ حَتَّى جَعَلُوا
لِأَنْفُسِهِمْ [سُنَنًا].³⁰

בימי הביניים. על כך ראו Frederick de Jong and Bernd Radtke, *Islamic mysticism contested. Thirteen centuries of controversies and polemics*, Leiden 1999; Elizabeth Sirriyeh, *Sufis and anti-Sufis. The defence, rethinking and rejection of Sufism in the modern world*, Richmond, Surrey 1999. Bernd Radtke, "Anti-Šūfī polemics", *Encyclopaedia of Islam*, 3rd edition.

30 אבן אלג'זי, **כתאב תלביס אבליס**, מהדורת אהמד עתמאן אלמזיד, ריאד 2002, עמ' 944-945.

31 אני מניח שהוא מתכוון לחדית השגור בפי הצופים אותו הם מייחסים לנביא מחמד עליו השלום שאמר: رَأَيْتُ رَبِّي فِي أَحْسَنِ صُورَةٍ كَالشَّابِّ الْمَوْفَرِ عَلَى كُرْسِيِّ الْكَرَامَةِ حَوْلَهُ فَرَّاشٌ مِنْ ذَهَبٍ فَوْضِعَ يَدَهُ بَيْنَ كَتِفَيَّ فَوَجَدْتُ بَرْدَهَا عَلَى كَبَدِي / ראיתי רבוני בצורה היפה ביותר, כמו נער קריר וטהור בכבדי. עוד ראו Hellmut Ritter, *The Ocean of the Soul: Men, the World and God in the Stories of Farid al-Din Attār*, trans. John O'Kane with Bernd Radtke, Leiden: Brill 2003. p. 459; Christopher Melchert, 'The Early Controversy Over Whether the Prophet Saw God', *Arabica* 4 (2015), pp. 459-476 דומה המתאר את דמות האלוה כנער שעליו כתר נוצץ רָאִיתִי רַבִּי فِي حֲפִיטָה מִן הַפְּרֹדוֹס فِي صُورَةِ شَابٍّ عَلَيْهِ تَأَجُّ בִּלְתַּעַם הַבֶּשֶׂר / ראיתי רבוני בגן העדן בצורת נער שעליו כתר נוצץ למראה. ראו דברי עלי אבן עבד אלמלך אלמתקי אלהנדי, **כְּנֵז אַלְעִמָּאֵל פִּי סִנְן אַלְאַקְוָאֵל וְאַלְאַפְעָאֵל**, מהדורת צפנת אלסקא ובקרי אלחיאני, ביירות: מאססת אלרסאלה, 1985, 1.

הביקורת החריפה על הדרך הצופית ועל פולחניה כעל חידוש מגונה בדת הביאה לדעת, בין יתר הגורמים, לניווניה הרוחני של דת האסלאם בזמננו,³² כשם שאמירתו של ה'חתם סופר', רבי משה סופר (1762-1839), 'חדש אסור מן התורה'³³ הביאה לדעת לניווניה הרוחני והתרבותי של האורתודוקסיה החרדית.³⁴

ג. צופים והתחדשות רוחנית – בואי הרוח

התמודדות עם דלדולה של הרוח ביהדות ובאסלאם במדינת ישראל בעת הזאת דורשת התבוננות מחודשת במורשת הסוד של שתי הדתות, העלאתה על פלס המחקר, שקילתה במאזני הביקורת ובחינתה לאור ערכי ההומניזם והאוניברסליזם. אמנם התעוררו במהלך הדורות ספקות לגבי השאלה האם הצופיות היא היא האסלאם, ולא רק על ידי חוקרים אוריינטליסטים מודרניים.³⁵ בניגוד למגמות פונדמנטליסטיות שאיני שותף להן, סבור אני שהצופיות המיוסדת על דת הנביאים היא תופעה מהותית מבחינה היסטורית.³⁶ על כן החייאת מדעי הדת באסלאם, עידונם והעשרתם בזמננו, דורשת מן המאמינים בדת האסלאם להגות ולעסוק במורשת הספרותית הצופית העשירה לדורותיה ככוח חי מתוך חשיבה ביקורתית. **אין הבור מתמלא מחליטו** (בבלי, ברכות ג ע"ב) כך גם החייאת מדעי הדת ביהדות מחייבת את היהודים ללמוד מדרכי הצופים, לסנן מחייהם כל מוץ ותבן, להזדכך, להיטהר ולהעשיר את דתם בלב פנימה, דת הנביאים, שהיא המצע המשותף לזרמים הצופיים ביהדות ובאסלאם, כפי שכתב רבי אברהם

228, תחית מס' 1154. על הבעייתיות בחית זה ראו: אבו בכר אגן פורכ, **פתאב משפל אלחית או תאוויל אלאחבאר אלמתשאבהה**, מהדורת דניאל גימארי, דמשק: אלמעדה אלפרנסי ללדראסאת אלערביה, 2003, עמ' 210-215.

32 מוסלמים אורתודוקסים מסורתיים רבים התנגדו למודרניזם כ'בדעה' וראו בו את הכפירה העכשווית המסוכנת ביותר בשל קשריו עם החינוך המערבי וההתערבות. על כך ראו L. Binder, *Religion and Politics in Pakistan*, Berkeley, Los Angeles California: University of California Press, 1961.

33 משה סופר, **שו"ת חתם סופר**, חלק א, אורח חיים, ברטיסלבה 1841, סי' כח.

34 עוד ראו משה סמט, **החדש אסור מן התורה – פרקים בתולדות האורתודוקסיה**, ירושלים 2005.

35 כך היא דעתו של ארנסט שסבר כי הצופיות הומצאה על ידי חוקרים אוריינטליסטים של סוף המאה ה-18. ראו Carl W. Ernst, *The Shambhala Guide to Sufism*, Boston: Shambhala 1997, pp. 1-18; idem, *It's not Just Academic: Essay on Sufism and Islamic Studies*, Delhi: Yoda Press, 2018, pp. 3-22.

36 ראו למשל דברי עבד אלקאדר עיסא, **חקאק ען אלמצון**, עמאן: אלמטבעה אלטונייה, 1981, עמ' 19-25. שם בין היתר הוא אומר: "من هذه النصوص، يتبين لنا أن التصوف ليس أمرًا مستحدثًا جديدًا، ولكنه مأخوذ من سيرة الرسول (ﷺ) وحياة أصحابه الكرام" (שם, עמ' 25).

בן הרמב"ם (1186-1237), אמנם באופן אפולוגטי, בספרו הגדול **כתאב כפאיה אלעאבדין** ('המספיק לעובדי השם'):

ואנת תעלם מא ענד האולא אלמתצופין מן אלסלאם אלתו וגד פיהם, בעונות ישראל, מן סיר אוליא ישראל אלקדם מא לס יגד אן קל וגודה פי מתאכרינא [...] לאן אלמתצופין תשב הוא באלאנביא ולקטוא אתארהם לא אלאנביא בהם.³⁷

אתה יודע מה שאצל הצופים שבאסלאם אשר נמצא בהם, בעונות ישראל, מדרך קדושי ישראל הקדמונים מה שאינו נמצא אף שנמצא רק מעט אצל מאחרינו³⁸ [...] משום שהצופים הדמו לנביאים ולקטו ממסורותיהם לא הנביאים מהם.³⁹

- Abraham ben Moïse Maïmonide, *The High Ways to Perfection*, Vol. II, Trans. 37
 Samuel Rosenblatt, Baltimore: Johns Hopkins Press, 1938, p. 266; 322
 לערבית של נוסח המקור בערבית-יהודית: ואנת תעלם מא ענד הולא המטופין מן الإسلام التي وجد فيهم, בעונות ישראל, מן סיר אוליא ישראל הקדם מא למ יגד אן קל וגודה פי מתאכרינא [...] לאן המטופין תשב הוא באלאנביא ולקטוא אתארהם לא אלאנביא בהם.³⁷
- רבי אברהם בן הרמב"ם, ספר המספיק לעובדי השם הוא כתאב כפאיה אלעאבדין (הכרך 38
 השני מתוך החלק השני), המקור הערבי היוצא לאור בשלמותו לראשונה בצירוף מבוא, תרגום והערות נסים דנה, רמת גן 1989, עמ' 47.
- המספיק, שם, עמ' 48. על החוג היהודי הצופי במצרים ראו יואב אבטליון, מחקר 39
 השוואתי: **כתאב כפאיה אלעאבדין** לר' אברהם בן הרמב"ם ואחיא' עלום אלדין לאבו חאמיד מחמד אלגזאלי, עבודת דוקטור אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן תש"ע; Elisha Russ-Fishbane, *Judaism, Sufism, and the Pietists of Medieval Egypt*, Oxford University Press, 2015; Hofer Nathan, *Training the Prophetic Self: Jewish Sufism, Ethics and Spirituality in Islam Sufi Adab*, Leiden: Brill, 2016; Mireille Loubet, 'Jewish Pietism of the Sufi Type', *Bulletin du Centre de recherche français de Jérusalem*, 7 (2000), pp. 87-91; Paul B. Fenton, 'Abraham Maimonides (1186-1237): Founding a Mystical Dynasty', in Moshe Idel & M. Ostrow, *Jewish Mystical Leader and Leadership in the 13th Century*, Nortvale, N.J. & Jerusalem 1988, pp. 127-154; Idem, 'Maimonides – Father and Son: Continuity and Change', in Carlos Fraenkel, ed., *Traditions of Maimonideanism*, Leiden: Brill, 2009, pp. 103-137; Idem, 'Sufis and Jews in Mamluk Egypt', in Stephan Conermann, ed., *Muslim-Jewish Relations in the Middle Islamic Period, Jews in the Ayyubid and Mamluk Sultanates (1171-1517)*, Bonn: Bonn University Press, 2017, pp. 41-62; Avi Elqayam, 'The Metaphysical, Epistemological, and Mystical Aspects of Happiness in the *Treatise on Ultimate Happiness* Attributed to Moses Maimonides', *Journal of Jewish Thought & Philosophy* 26 (2018), pp. 174-211. Diana Lobel, *Moses and Abraham Maimonides: Encountering the Divine*, Boston: Academic Studies Press 2021

על כל אלה נתתי אל לבי להנגיש את חיבורו של אלחלאג' בסתאן אלמע'רפה בשפת המקור, בשפה הערבית, כמו גם את לקט המקורות, בחלק השלישי של ספרי זה, על תפיסת 'אלמע'רפה' בכתבי המורים הרוחניים הצופיים בני דורו, כדי להשיב את חשיבותה של השפה הערבית כשפת תרבות בין היהודים בישראל כבימים ימימה, כפי מעמדה שהיה לה בקרב הקהילות היהודיות בארצות האסלאם, מאז המפגש הרה הגורל בין ירושלים למכה, אך גם להחיות את האסלאם העכשווי באמצעות דת הנביאים, הדת הפנימית שבלב המאמין, ולהפיץ את חכמת הצופים בקרב היהודים והמוסלמים בישראל כאחד.

ד. חתימה

שָׁנִים אֲנִי מֵתְאַמֵּן בְּצִיּוֹר פְּרָחִים
בְּמַלְיָם עֲבָרִיּוֹת
מִפְּחִיד לְאֵבֶד
אֶת כָּל צְבָעֵי הַשְּׁפוֹת הָאַחֲרוֹת.
אלמוג בָּהַר⁴⁰

אני מפרסם ספרי זה במהדורה דו-לשונית, מקור מול תרגום, ערבית מול עברית, אולי מפחד לאבד את כל צבעי השפות האחרות, אולי מפחד מפני הלהיטות הלאומנית בישראל כאן ועכשיו להשליט עלינותה של תרבות אחת על פני האחרות, סכנה שעמד עליה ז'ילן בנדה בספרו על בגידת האינטלקטואלים, וכה כתב:

מעצם העובדה שאנשים האוחזים באותה להיטות פוליטית יוצרים גוש-להיטות דחוס יותר, הם יוצרים גם גוש אחיד יותר, שבו מתבטלים אופני התחושה האישיים, והלהט של כולם מקבל צבע יותר ויותר אחיד... העמקה משמעותית נוספת של הלהיטות הלאומיות נובעת מכך שהעמים כבר אינם מזדהים הזדהות גמורה רק עם ישותם החומרית, כוחם הצבאי, השטחים שברשותם ועושרם הכלכלי, אלא גם עם ישותם הרוחנית. בהזדהות בוערת מאי-פעם (בערה שאותה מלבים היטב אנשי הרוח), חובק כעת כל עם את עצמו ומתייצב נגד שאר העמים בשפתו, באמנות שלו, בספרות שלו, בפילוסופיה שלו, בציוויליזציה (civilization) שלו, ב"תרבות"

40 אלמוג בָּהַר, צִמְאון בְּאֲרוֹת, שירים 2000-2006, תל אביב עמ' 9.

(culture) שלו. הפטריוטיות היא כיום התעקשות על עליונותה של צורת נפש אחת על פני האחרות.⁴¹

נגד הלהיטות הלאומנית בישראל כיום, המתייצבת בין היתר ב'חוק הלאום' בשפתה, המתעקשת על עליונותה של צורת נפש אחת על פני האחרות, המקבלת צבע יותר ויותר אחיד, להיטות שכמעט אין בה גוונים, שאין בה אלפי צבעים ובני צבע, באה מהדורה דו-לשונית זו להכיל את שפתו של האחר, השפה הערבית, שפת משפחתי מימים ימימה, ולחלוק אתו בשווה רוחניות משותפת – דת הנביאים.

הערבית שלי אילמת / אלמוג בָּהַר	لُغِي الْعَرَبِيَّةُ بِكَاءٍ / الْمَوْجُ بِهَار
הְעֶרְבִית שְׁלִי אִלְמַת	لُغِي الْعَرَبِيَّةُ بِكَاءٍ
חֲנוּקָה מִן הַגִּזְוֹן	مَخْنُوقَةُ الْحَنْجَرَةِ
מְקַלֶּלֶת אֶת עֶצְמָהּ	تَلْعَنُ ذَاتَهَا
בְּלִי לְהוֹצִיא מִלָּה	دُونَ أَنْ تَبْسُ بِبِنْتِ شَفَةِ
יְשֻׁנָּה בְּאוֹר הַמַּחְנֵק שֶׁל מְקַלְטֵי נַפְשִׁי	تَغْفُو فِي الْهَوَاءِ الْخَائِقِ لِلْمَلَاجِي نَفْسِي
מִסְתַּתֶּרֶת	تَحْتِي
מִבְנֵי הַמְשֻׁפָּחָה	مِنْ أَفْرَادِ الْعَائِلَةِ
מֵאַחֲרֵי תְּרִיסֵי הָעֵבְרִית. ⁴²	خَلْفَ سَتَائِرِ الْعِبْرِيَّةِ

41 ז'לנ' בנדה, בגידת האינטלקטואלים, תרגם מצרפתית ניר רצ'קובסקי, מבוא אבי שגיא, אחרית דבר ועריכה מדעית: דניס שרביט, ירושלים 2020.

42 הבית הראשון משירו של אלמוג בהר, 'מאחורי תריסי העברית: חלומות באַלְקָאָהָה', הו' 16 (תשע"ח), עמ' 30-38. תרגם את השיר לערבית ידידי ד"ר טארק רג'ב.